

УКД 808.26-3-022

А.С. Дзядова

Лексічныя сродкі выражэння псіхічнай дзейнасці чалавека ў "Александрыі" пачатку XVII ст.

Старабеларуская літаратурна-пісьмовая мова знайшла найбольш поўнае адлюстраванне ў помніках свецка-мастацкага характару, сярод якіх прыкметнае месца займае пераклад "Александрыі" пачатку XVII ст. (рукапіс Дзяржаўнай публічнай бібліятэкі імя М.Я. Салтыкова-Шчадрына ў Санкт-Пецярбургу, F. XVII. 5). Гэты помнік стаў адной з найбольш каштоўных крыніц у плане даследавання таго, як фарміраваўся і развіваўся слоўнікавы састаў беларускай мовы ў XVII ст. Шырыня тэматыкі і высокая лінгвістычная змястоўнасць "Александрыі" абумовілі тут значную семантычную разнастайнасць лексічнага матэрыялу.

На агульным слоўнікавым фоне помніка адзін з самых вялікіх лексічных пластоў утвараюць намінацыі, якія характарызуюць чалавека у псіхічных адносінах. Назвы псіхічнай дзейнасці чалавека ўяўляюць неаднародны ў семантычных і граматычных адносінах поліфункцыянальны слоўнікавы матэрыял, што дазваляе вылучыць сярод іх тры лексіка-семантычныя разрады, якія ўключаюць у свой склад:

- назвы, якія характарызуюць разумовую дзейнасць чалавека;
- назвы, якія характарызуюць маўленне чалавека;
- назвы, якія характарызуюць пачуццёвы бок псіхікі чалавека.

Для характарыстыкі чалавека ў псіхічных адносінах выкарыстаны лексічныя сродкі рознай граматычнай прыналежнасці. Аднак найбольшая колькасць лексем уяўляе сабой дзеяслоўныя найменні. І гэта невыпадкова: менавіта дзеяс-

лоў з прычыны выключнай разнастайнасці сваіх граматычных катэгорый і формаў, багацця парадыгматычных і сінтагматычных сувязей найбольш тыпова і поўна адлюстроўвае псіхічныя пачуцці чалавека.

Так, сярод назваў разумовай дзейнасці чалавека самую вялікую ў колькасным выражэнні лексіка-семантычную групу (ЛСГ) утвараюць дзеясловы інтэлектуальнай дзейнасці, якія аб'ядноўваюцца ўнутры яе наяўнасцю агульнай архісемы 'ментальная дзейнасць чалавека' [1]. Да ядра ЛСГ "інтэлектуальных" дзеясловаў адносяцца намінацыі, якія непасрэдна абазначаюць сам разумовы працэс ці яго вынік. Цэнтральную пазіцыю тут займае дзеяслоў *розумети* 'разумець'. Яго месца вызначаецца семемай – у ёй прысутнічае толькі ядзерны семантычны кампанент (катэгарыяльна-лексічная сема) з указаннем выключна на інфармацыйны змест разумовага працэсу, дэталізацыя якога дасягаецца за кошт ужывання пры дзеяслове аб'екта, на які накіравана разумовая дзейнасць, у форме назоўніка ці займенніка ў вінавальным склоне. Указанне на вынік інтэлектуальнага працэсу (атрыманне інфармацыі) змяшчаюць у сабе прэфіксальныя дэрываты *врозумети, зрозумети, порозумети* – 'зразумець'. Семантычнай блізкасцю да дзеяслова *розумети* характарызуецца дзеяслоў *мыслити* 'мысліць, думаць'. У кантэксце помніка шырока ўжываюцца ўтвораныя на старабеларускай моўнай глебе яго дзеяслоўныя дэрываты, у склад якіх уваходзяць фарманты прэфіксальнага тыпу у-, роз-, по-, за-, вы-: *умыслити* 'задумаць, надумаць, вырашыць', *розмыслитисе* 'разважаць, падумаць, памеркаваць', *помыслити* 'падумаць', *замыслитисе* 'задумацца', *вымышляти* 'выдумляць, вынаходзіць'.

Багаццем лексічнага матэрыялу вызначаецца перыферычная зона ЛСГ дзеясловаў разумовай дзейнасці. У ёй размешчаны тыя лексемы, у якіх інтэгральны семантычны кампанент з указаннем на разумовую дзейнасць адыходзіць на другі план, а дамінуючыя пазіцыі займаюць пэўныя дыферэнцыяльныя семы. Найбольшай колькасцю словаўжывання ў "Александрый" характарызуюцца "перыферычныя" дзеясловы ведаў і памяці. Актуалізацыя семы 'захоўваць у памяці пэўную інфармацыю' выразна праяўляецца ў семантыцы дзеясловаў *ведати* і *знати*. Прэфіксальныя дзеяслоўныя ўтварэнні *узнати, познати, розознавати* – 'пазнаць, даведацца, выведоватисе – 'распазнаць, адрозніць', а таксама дзеясловы тыпу *учити, читати, зличити* і інш. ідэнтыфікуе семантычны кампанент 'набываць веды шляхам разумовай дзейнасці'. Семантычную мікрагрупу дзеяслоўных абазначэнняў памяці ўтвараюць наступныя аднакаранёвыя лексемы: *паметати* 'памятаць', *вспоминати, вспа(о)метати* – 'узнаўляць у памяці', *напоминати* 'напамінаць', *запа(о)метати, запомнити* – 'забыць' і інш.

Прамежкавую паміж ядром і перыферыяй лексіка-семантычную падгрупу – т.зв. "сярэдні пласт" – утвараюць лексемы, у семантыцы якіх прысутнічае ўказанне на ментальны стан, што ўзнік як "вынік інтэлектуальных намаганняў, якія папярэднічалі яму" [2]. Аднак архісема 'разумовая дзейнасць' істотна паслабляецца за кошт актывізацыі і іншых сем, якія дэталізуць працэс разумення. Большасць дзеяслоўных кампанентаў т.зв. "сярэдняга пласта" абазначаюць разнастайныя ўласцівасці інтэлекту чалавека. Гэтая падгрупа слоў вызначаецца рухомасцю свайго складу, бо паддаецца семантычнай градацыі ў залежнасці ад ступені набліжэння да ядра ці перыферыі. Напрыклад, бліжэй да ядра знаходзяцца такія дзеясловы, як *мнимати, домниватисе, розважати, розмышляти* – 'думаць, меркаваць, разважаць', *доказати, досведчити, потвердити* – 'даказаць, давесці, пацвердзіць' і інш. У іх семемах відавочная перавага катэгарыяльна-лексічнай семы 'думаць, разважаць'. У семантычных адносінах набліжаны больш да перыферыі, чым да ядра, лексемы *уверити* 'паверыць, пераканацца', *уфати* 'давяраць, спадзявацца, разлічваць', *споде-*

ватисе 'спадзявацца', *вонтпिति* 'сумнявацца', *допустити*, *дозволити* – 'дазволіць', *згодитисе*, *призволити* – 'згадзіцца', *спротивитисе* 'запырэчыць', *выказаць пратэст*'. У семантыцы гэтых дзеяслоўных абазначэнняў адбываецца паслабленне пазіцыі ўказанай вышэй катэгорыяльна-лексічнай семы за кошт актывізацыі сем іншага характару.

Самую багатую ў колькасным выражэнні і семантычна ёмістую ЛСГ назваў маўленчай дзейнасці чалавека ўтварае таксама дзеяслоўная лексіка. Гэта тлумачыцца тым, што працэс маўлення, які суправаджае любую дзейнасць чалавека, – актыўны працэс, а таму для яго абазначэння выкарыстоўваюцца найперш дзеясловы. Дзеяслоўная лексіка маўлення нясе ў сабе самыя разнастайныя значэнні вусных і пісьмовых зносін і ў большасці выпадкаў з'яўляецца арганічным элементам дыялогу – аднаго з найбольш ужывальных кампанентаў сінтаксічнай арганізацыі тэксту ў помніку. Агульнай семантычнай прыметай кампанентаў дадзенай ЛСГ з'яўляецца ўказанне на працэс размовы. Аднак, як заўважае В. П. Бахціна, "кожны дзеяслоў мае значэнне пэўнага маўленчага акта. Гэта можа быць або агульнае, або дыферэнцыраванае значэнне гаварэння" [3]. ЛСГ дзеяслоўных абазначэнняў, інтэграваных агульным семантычным кампанентам 'гаварыць', уяўляе сабой неаднародную ў семантычным плане сукупнасць слоў, што дазваляе вылучыць у яе межах некалькі лексіка-семантычных падгруп:

- дзеясловы моўнага паведамлення;
- дзеясловы моўных зносін;
- дзеясловы, якія абазначаюць працэсы маўленчага акта, звязаныя з іншымі бакамі жыцця і дзейнасці чалавека.

Цэнтральнае месца сярод іх займае першая падгрупа, кампаненты якой абазначаюць такі маўленчы акт, у якім не выражаны змест выказвання, яго тэма, а змяшчаецца толькі ўказанне на сам факт вымаўлення ў працэсе моўных зносін. Асноўная функцыя дзеяслоўных лексем моўнага паведамлення – інфармацыйная. Нягледзячы на тое, што ўсе яны ўтрымліваюць у сабе найбольш агульную семантычную прымету – архісему 'гаварыць, вымаўляць', сярод іх не назіраецца ўнутранага семантычнага адзінства. Так, некаторыя называюць працэс маўлення без якой-небудзь дадатковай яго характарыстыкі ў найбольш абагульненым выглядзе і не ўтрымліваюць у сваёй семантыцы ўказання на характар або якасць дзеяння. Да дзеяслоўных абазначэнняў т.зв. "чыстага працэсу маўлення" [3] – назавём іх базавымі – адносяцца наступныя: *речи*, *мовити*, *оповедати*, *росказовати*, *объявити* і інш. Наяўнасць парадыгматычных сувязей вызначае іх паралельнае функцыянаванне ў помніку. Асобную семантычную мікрагрупу дзеясловаў моўнага паведамлення ўтвараюць назвы, у семантыцы якіх змешчана не толькі ўказанне на працэс маўлення, але і яго дадатковая характарыстыка ў залежнасці ад спосабу ўтварэння або змацыянальнага боку. Напрыклад, *шепрати* 'гаманіць, шумець', *взывати* 'усклікаць', *кричати* 'крычаць', *верещати* 'лямантаваць, скавытаць, верашчаць'. У семемах гэтых лексічных адзінак архісема 'гаварыць, паведамляць' адыходзіць на другі план, а вядучыя пазіцыі займаюць пэўныя градуальныя семы, якія абазначаюць інтэнсіўнасць, розныя ступені праяўлення названага дзеяння.

Параўнальна невялікай семантычнай разнастайнасцю вызначаецца лексіка-семантычная падгрупа дзеясловаў моўных зносін, якія характарызуюць камунікатыўны бок маўлення. Яе арганізуючы цэнтр (ядро) утварае антанімічная пара *пытати* – 'пытаць, спытаць' – *отповедати* 'адказаць'. Дадатковая характарыстыка дзеянняў, якія выражаюць названыя дзеясловы, змяшчаецца часцей у семантыцы простага мовы або ў даданым дапаўняльным сказе. Асноўнай сюжэтна-кампазіцыйнай формай твора, дзе рэалізуюць сваё

значэнне дзеясловы моўных зносін, як і большасць дзеясловаў моўнага паведамлення, выступае дыялог. Значэнне моўных зносін найбольш тыпова і выразна выражана ў семеме дзеяслова *розмовляти* 'весці размову, размаўляць'. Прысутнасць семы 'раіць, даваць параду' відавочная ў семантыцы дзеяслова *радити*. Семантычнай эквівалентнасцю характарызуюцца зваротныя дзеясловы *змовитисѧ* і *сприсегагитисѧ* – 'змовіца, згаварыцца, прыйсці да згоды'.

Асобную лексіка-семантычную падгрупу ўтвараюць дзеясловы, якія абазначаюць працэсы маўленчага акта, звязаныя з іншымі бакамі жыцця і дзейнасці чалавека. Працэс маўлення выражаны дзеяслоўнымі лексемамі гэтай падгрупы дыферэнцыравана, у сувязі з чым у яе межах вылучаюцца некалькі семантычных мікрагруп:

- дзеясловы са значэннем волевыяўлення і моўнага ўздзеяння;
- дзеясловы са значэннем эмацыянальных адносін і ацэнкі;
- дзеясловы моўнага звароту;
- дзеясловы, звязаныя з працэсам чытання і пісьма;
- дзеясловы, звязаныя з паняццямі рэлігійнага культу.

Найбольшай колькасцю словаўжыванняў прадстаўлены кампаненты першай семантычнай мікрагрупы, інтэграваныя агульным семантычным кампанентам 'мэта маўлення', пад якой трэба разумець "магчымасць маўленчага ўздзеяння на адрасата, якая патрабуе фізічнай ці псіхічнай рэакцыі адрасата" [4]: *казати, приказати, росказати* – 'загадаць, распарадзіцца'. Як сведчыць аналіз сінтагматычных асаблівасцей гэтых лексем, у пераважнай большасці выпадкаў яны рэалізуюць сваю семантыку ў спалучэнні з аб'ектным інфінітывам, напрыклад: *казал читати, приказал высѧчи, росказал поймати*. Пры абсалютнай семантычнай тоеснасці ў адным сінанімічным радзе з вышэй названымі дзеясловамі трэба разглядаць спарадычна ўжытыя ў помніку найменні *вѧлетѧ* і *справѧти*. Агульнае значэнне моўнага ўздзеяння 'прасіць, схіляць да згоды каго-небудзь' мае дзеяслоў *просѧти*.

Даволі ўжывальнымі ў кантэксце даследаванага перакладу з'яўляюцца дзеяслоўныя лексемы другой семантычнай мікрагрупы са значэннем эмацыянальных адносін і ацэнкі: *хвалѧти* 'хваляць', *залѧцѧти* 'ухваляць, праслаўляць', *увѧлбѧти* 'праславіць', *сварѧтисѧ* 'сварыцца', *солгагѧти* 'салгаць' і інш. Семная структура гэтых дзеясловаў вызначаецца актуалізацыяй пэўных эмацыянальна-канататывых сем (адабрэння ці неадабрэння), з аднаго боку, і паслабленнем катэгарыяльна-лексічнай семы 'гаварыць, сказаць', з другога боку.

Сярод дзеясловаў моўнага звароту самай шырокаўжывальнай з'яўляецца лексема *возвѧти* 'паклікаць, склікаць'. У семантычнай апазіцыі знаходзяцца паміж сабою дзеяслоўныя абазначэнні, звязаныя з рытуалам ветлівасці, *поздоровѧти* 'прывітаць' і *пожѧкнатисѧ* 'развітацца'.

На перыферыі лексіка-семантычнай падгрупы дзеяслоўных найменняў, якія абазначаюць працэсы маўленчага акта, звязаныя з іншымі бакамі жыцця і дзейнасці чалавека, знаходзяцца дзве апошнія семантычныя мікрагрупы – дзеясловы, звязаныя з працэсам чытання і пісьма (*читѧти, писѧти*), і дзеясловы, звязаныя з паняццямі рэлігійнага культу (*молѧтисѧ, чаровѧти, пророковѧти, присѧгагѧти*). Перыферыйнае становішча гэтых мікрагруп вызначаецца актуалізацыяй у семемах іх дзеяслоўных абазначэнняў тых семантычных кампанентаў, якія характарызуюць разумовую дзейнасць чалавека.

У межах лексіка-семантычнага разраду назваў, якія характарызуюць пачуццёвы бок псіхікі чалавека, найбольшай колькасцю лексічных адзінак прадстаўлена ЛСГ дзеясловаў, унутры якой можна выдзеліць чатыры лексіка-семантычныя падгрупы:

- дзеясловы адчування;

- дзеясловы жадання;
- дзеясловы эмацыянальнага стану і перажывання;
- дзеясловы эмацыянальных адносін.

Асноўнае, апорнае значэнне для кампанентаў названых лексіка-семантычных падгруп – значэнне пачуццёвай дзейнасці чалавека ў яе розных аспектах. Дзеясловы першай лексіка-семантычнай падгрупы ў якасці ядзернай семы маюць сему 'зведваць, перажываць нейкае адчуванне'. Да іх ліку адносяцца нешматлікія паводле выкарыстання лексемы: *чуті* 'успрымаць шляхам адчування', *здатысе* 'здацца, паказацца, уявіцца', *терпеты* 'цярпець', *здержати* 'устаць, не паддацца ўздзеянню чаго-небудзь', *гордыти* 'пагарджаць, грэбаваць', *брыдытисе* 'адчуваць агіду' і інш.

Невялікай семантычнай разнастайнасцю характарызуецца другая лексіка-семантычная падгрупа – дзеясловы жадання, у семантыцы якіх дамінуе асэнсаванае адчуванне пэўных патрэб чалавека, звязанае з імкненнем іх задаволіць. Семантычная эквівалентнасць характарызуе кампаненты наступнага сінанімічнага рада: *хотеты* – *же(а)даты* – *волеты* – *рачыты*, аб'яднанія агульнасцю значэння 'хацець, жадаць', якое часцей рэпрэзентуецца ў канструкцыі "дзеяслоў жадання + інфінітыў".

Даволі значная семантычная разнапланавасць вызначае дзеясловы эмацыянальнага стану і перажывання. У іх семантычнай структуры з'яўляецца абавязковай наяўнасць семантычнага кампанента з указаннем на пэўны эмацыянальны стан, пры якім чалавек перажывае тыя ці іншыя пачуцці. Носьбітам агульнай катэгарыяльнай семантыкі з'яўляецца сема 'зведваць, перажываць нейкае пачуццё'. Па колькасці паказчыкаў найбольшую ўдзельную вагу складаюць тут прыклады выкарыстання карэлятыўнай пары *смутитисе* 'смуціцца' – *засмутитисе* 'засмуціцца'. З аналагічным значэннем фіксуецца ў помніку дзеяслоў *клопотитисе* 'журыцца'. У семантычнай апазіцыі да гэтых намінацый знаходзяцца дзеясловы *веселитисе* 'весяліцца, радавацца', *увеселитисе* 'развесяліцца, узрадавацца', *подвеселити* 'развесяліць', *урадоватисе* 'узрадавацца'. "Семантычным супрацьстаяннем" вызначаюцца таксама дзеяслоўныя лексемы *плакаты* 'плакаць' і *смеятисе* 'смяцца'. Наяўнасць парадыгматычных сувязей характарызуе дзеясловы *бояти (боятисе)* 'баяцца' і *лекатисе* 'палохацца, пужацца, баяцца'. Агульнасць семантыкі характэрна і для такіх сінанімічных пар, як *дивоватисе* і *здуметисе* – 'здзіўляцца, дзівіцца'; *сорометисе* і *встыдытисе* – 'саромецца'; *розневатисе* і *попудитисе* – 'разневацца, раззлавацца'. Супрацьлегласць значэнняў уласціва для спарадычна ўжытых антанімічных найменняў *успокоитисе* 'супакоіцца' і *тревожитисе* 'трывожыцца, турбавацца'.

Семантычнай разнастайнасцю кампанентаў характарызуецца апошняя лексіка-семантычная падгрупа дзеясловаў эмацыянальных адносін. Адны з іх выражаюць перажыванні пэўных пачуццяў, выкліканых адносінамі да каго-ці чаго-небудзь: *миловати* 'выказваць увагу, любіць', *любити* 'любіць', *кохати* 'адчуваць задавальненне ад чаго-небудзь, мець цягу да чаго-небудзь', *ненавидети* 'ненавідзець', *зазрети* 'зайздросціць', *жаловати* 'адчуваць жаль, шкадаваць', *ужалитисе* 'злітавацца, лашкадаваць'. Другія змяшчаюць у сабе ўказанне на эмацыянальны стан, звязаны з пэўным пачуццём: *подобатисе* 'падабацца', *кохатисе* 'мілавацца, любаваліцца, кахаць'. Трэція ж акцэнтуюць увагу на эмацыянальныя адносіны паміж людзьмі і праяўленне гэтых адносін у іх паводзінах: *тешити* 'суцяшаць', *целовати* 'цалаваць', *блюзнити* 'блюзніць', *уволочати* 'прыніжаць, абражаць', *ускаржатисе* 'скардзіцца'. Да вышэйназваных лексічных адзінак далучаюцца ў семантычным плане дзеясловы маўлення са значэннем эмацыянальных адносін і ацэнкі, напрыклад: *хвалити*, *залеца-ти*, *увелбити*, *вадытисе*, *сваритисе* і інш.

Аналіз назваў псіхічнай дзейнасці чалавека будзе далёка не поўным, калі не ахарактарызаваць, апрача дзеясловаў, лексем, выражаная іншымі часцінамі мовы – назоўнікамі, прыметнікамі, дзеепрыметнікамі, прыслоўямі. Іх пераважная большасць суадносіцца ў словаўтваральным і семантычным плане з разгледжанымі вышэй дзеясловамі. Самымі шырокаўжывальнымі аддзяслоўнымі ўтварэннямі з абстрактным значэннем (абстрэмамі – па тэрміналогіі В.П. Сташайтэне [5] з'яўляюцца назоўнікі з суфіксам -не: *верещане* 'лямант, верашчанне', *мышлене* 'думкі, мысленне', *приказане* 'загад'. На базе адпаведных дзеясловаў утвораны таксама дзеепрыметнікі: *выцвичоный* 'вывучаны', *поздоровленный* 'прывітаны'. Для абстрактных назоўнікаў з суфіксамі -ость, -ств-(о), -е, -ие тыпу *весель(у)е*, 'весаюсць, радасць', *довтупность* 'дасціпнасць', *окрутенство* 'лютасць, жорсткасць' у якасці ўтваральных асноў выступаюць адпаведна прыметнікі *веселый*, *довтупный*, *окрутный*. У сферы прыслоўяў, утвораных ад прыметнікавых абазначэнняў, самым прадуктыўным словаўтваральным фармантам з'яўляецца суфікс -о (-е): *боязливе* 'баязліва', *весело* 'весела', *лагодно* 'лагодна', *соромотне* 'сарамліва'. У якасці невытворных назваў псіхічнай дзейнасці чалавека выступаюць параўнальна нешматлікія лексічныя адзінкі, прадстаўленыя назоўнікамі і прыметнікамі. Напрыклад, *глупый* 'дурань', *кривда* 'абраза, ганьба', *пыха* 'фанабэрыстасць, ганарыстасць', *смелый* 'смелы'.

З пункту гледжання сваіх генетычных вытокаў, пераважная большасць гэтых найменняў, у тым ліку і дзеясловаў, бярэ пачатак ад праславянскай мовы: *бояти(се)*, *ведати*, *вера*, *грехъ*, *злый*, *мудрый*, *речи*, *розумети*. Разам з тым даволі ўжывальнай у помніку з'яўляецца таксама запазычаная лексіка, пераважна польскага паходжання: *довтеть* 'досціп, кемлівасць', *окрутный* 'жорсткі, люты', *поведати*, *росказати*, *срокгий* 'суровы, жорсткі', *шемрати*. Некаторыя назвы былі запазычаны з нямецкай мовы праз польскае пасрэдніцтва: *философъ* 'вучоны, мысліцель', *фрасунокъ* 'смутак, сум, журба' і інш.

Як бачна з вышэй прыведзенага матэрыялу, аналіз назваў псіхічнай дзейнасці чалавека сведчыць пра выключнае багацце і разнастайнасць гэтага лексічнага пласта ў семантычных, граматычных, этымалагічных і дэрывацыйных адносінах.

ЛІТАРАТУРА

1. Прыклады дадзены па поўным Санкт-Пецярбургскім (Ленінградскім) спісе "Александрый", змешчаным у выд.: *Александрья* / Склад. *У.В. Анічэнка*. Мн.: Выд-ва АН БССР, 1962. С. 23-123.
2. *Скворецкая Е.В.* Видовая специфика глаголов интеллектуального действия в русском языке (лексико-семантический класс и морфологическая категория) // Лексико-семантические группы современного русского языка: Сб. научн. тр. Новосибирск: Изд-во НГПИ, 1985. С. 112-122.
3. *Бахтина В.П.* К семантической характеристике глаголов речи в русском языке // Материалы по русско-славянскому языкознанию. Воронеж: Изд-во Ворон. ун-та, 1963. С. 143-161.
4. *Соболева Л.И.* Динамика семной структуры глаголов речи // Веснік БДУ. Сер. 4, 1992, № 1. С. 40-45.
5. *Сташайтэне В.П.* Абстрактная лексика (на материале старобелорусских письменных памятников XV - XVII веков). Вильнюс: Периодика, 1973. - 183 с.

S U M M A R Y

The article presents the analysis of the lexical means which denote the man's mental activity in old Byelorussian translation of "Alexandria" dating back to the beginning of the XVII th century.